

Ірина ДЕНИСОВЕЦЬ,
orcid.org/0000-0002-1424-1652
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, культури та документознавства
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
(Полтава, Україна) denysovets.ira@gmail.com

СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТЬ НЕПОХІДНА (НЕМОТИВОВАНА) І ПОХІДНА (МОТИВОВАНА) ОСНОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

У статті проаналізовано класифікаційні ознаки поділу слів в українській дериватології на два типи – непохідні та похідні. Таке розмежування бере свій початок з праць західноукраїнських лінгвістів XIX ст. З'ясовано, що саме західноукраїнські граматики другої половини XIX ст. – початку XX ст. стали теоретичними джерелами походження сучасних термінів похідна і непохідна основи. Підкреслено, що на початкових етапах становлення аналізованих понять граматисти диференціювали непохідні і похідні слова, зважаючи на їхню частиномовну належність. Визначено, що такі лексеми виокремлювали насамперед на матеріалі прийменників та сполучників, а згодом було обґрунтовано утворення дієслівних основ за допомогою суфіксів. Простежено, що пріоритетною в цьому контексті стала така ознака непохідної основи, як імпліцитний характер етимона. Констатовано, що у граматичних працях кінця XIX ст. мовознавці іноді послуговувалися однаковим терміном произведени слова, змінюючи в ньому родовий компонент слово на назви конкретних частин мови (дієслово, прислівник, прийменник, сполучник). Установлено, що західноукраїнські граматики кінця XIX ст. сформували одностайний погляд щодо витлумачення ускладненості структури слова як ознаки словотвірної похідності. Виявлено, що окремі граматики інтерпретували номінації похідний / непохідний не в контексті лексеми, а щодо основи (пня), що засвідчує етапність розвитку ідей словотвору. Простежено, що на початку XX ст. термінонайменування непохідних і похідних слів (основ) із галицьких граматик запозичили деякі автори східноукраїнських граматичних праць, додавши до них власні відповідники, зокрема слова корінні та слова витворені. Закцентовано на узвичаєних в українському словотворі критеріях, які стали підґрунтям розмежування непохідних (немотивованих) і похідних (мотивованих) основ. Виявлено, що паралельно з цими термінами І. Ковалик, фундатор сучасної української дериватології, уживав терміноодиниці невивідна основа і вивідна основа. Акцентовано на важливості термінового розмежування похідних основ першого і другого ступеня.

Ключові слова: словотвірна термінологія, непохідна основа, немотивована основа, похідна основа, мотивована основа, невивідна основа, вивідна основа.

Iryna DENYSOVETS,
orcid.org/0000-0002-1424-1652
Candidate of Philological Science, Associate Professor,
Associate Professor at the Ukrainian Studies, Culture and Documentation Department
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»
(Poltava, Ukraine) denysovets.ira@gmail.com

NON-DERIVATIVE (UNMOTIVATED) AND DERIVATIVE (MOTIVATED) CONCEPTS BASES FORMATION IN UKRAINIAN DERIVATIVES

Classification features of dividing words in Ukrainian derivation into two types – non-derived and derived are analyzed in the article. This distinction dates back to the grammars of the 19th century Western Ukrainian linguists. It was found out that it is the Western Ukrainian grammars of the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century became the theoretical sources of the origin of the modern terms derivative and non-derivative bases. It was analyzed that at the initial stages of the formation of the analyzed concepts, grammarians differentiated non-derived and derived words, taking into account their part-linguistic affiliation. It was determined that such lexemes were distinguished primarily on the basis of prepositions and conjunctions, and later the formation of verb bases using suffixes was substantiated. It was observed that such a sign of a non-derived base as the implicit nature of the etymon became a priority in this context. It was established that in grammatical works of the end of the 19th century linguists sometimes used the same term made-up words, changing the generic component of the word to the names of specific parts of speech (verb, adverb, preposition, conjunction). It was established that Western Ukrainian grammarians of the end of the 19th century formed a unanimous opinion regarding the interpretation of the complexity of the word structure as a sign of word-forming derivation. It was found that some grammarians interpreted the nominations derivative / non-derivative not in the context of the lexeme, but

in relation to the base (stem), which testifies to the staged development of the ideas of the word-form. It was established that at the beginning of the 20th century the term names of non-derived and derived words (stems) were borrowed from Galician grammars by some authors of Eastern Ukrainian grammatical works, adding their own equivalents to them, in particular native words and derived words. Emphasis is placed on the criteria used in the Ukrainian lexicon, which became the basis for distinguishing non-derived (unmotivated) and derived (motivated) bases. It was found that in parallel with these terms, I. Kovalyk, the founder of modern Ukrainian derivation, used the following term units: non-derivative basis and derivable basis. Emphasis is placed on the importance of the term differentiation of derivatives of the first and second degrees.

Key words: word-forming terminology, non-derived stem, unmotivated stem, derived stem, motivated stem, non-derived stem, derived stem.

Постановка проблеми. Система терміноодниць словотвірного рівня сучасної української літературної мови складалася, упорядковувалася та розвивалася поступово й почасти хаотично, що засвідчують кількісні зміни в терміносистемі та активізація пошуку мотивованих термінів на позначення окремих понять української дериватології. Нерідко лінгвісти пропонували індивідуально-авторські назви понять, а тому граматичні праці кінця XIX – 20 – 30-х років XX ст. фіксують одночасне вживання декількох номінацій щодо одного дериваційного явища. В українському термінознавстві системне вивчення словотвірної термінології, її лексикографічне опрацювання як окремої галузевої терміносистеми розпочалося тільки наприкінці XX ст., оскільки до цього часу дослідники аналізували словотвірні терміни у складі граматики (Горда, 2016: 4). Тому закономірно, що серед актуальних і нерозв'язаних питань залишається проблема історії формування термінів словотвору, етапності створення його поняттєвої бази, зокрема розвитку та конкретизації понять «похідна» і «непохідна» основи.

Аналіз досліджень. У різні хронологічні періоди розвитку мовознавчої науки зміст понять «непохідна (немотивована)» і «похідна (мотивована)» основи опрацьовували Я. Головацький, Й. Левицький, М. Осадца, Г. Шашкевич, Ом. Партицький, О. Огоновський, П. Дячан, П. Залозний, Є. Тимченко, Г. Шерстюк, В. Сімович, І. Ковалик, М. Плющ та ін.

Мета статті – ґрунтовно проаналізувати етапи становлення та розвитку термінонайменувань непохідна і похідна основи в українській дериватології.

Виклад основного матеріалу. Зі структурного погляду всі слова сучасної української мови традиційно поділяють на два типи – непохідні і похідні.

Поділ слів на непохідні і похідні на матеріалі української мови вперше зафіксовано у працях Я. Головацького та Й. Левицького, що стали теоретичними джерелами для західноукраїнських граматик другої половини XIX – початку XX ст.

Обидва автори на позначення таких слів використали майже тотожні терміни: *первообразній слова* і *первообразное слово*, *производній слова* і *производное слово* (Головацький, 1849: 38; Левицький, 1850: 56).

М. Осадца диференціював непохідні і похідні слова, зваживши на їхню частиномовну належність, наприклад, *корґнни глаголы* та *произведени глаголы* тощо (Осадца, 1862: 195–204). Він констатував, що «велика часть такихъ корґнныхъ глаголѣвъ, ѳтъ котрыхъ тепер лише имена маємъ находить сѧ въ азыцѣ старослованьскѣмъ, санскритскѣмъ и иныхъ» (Осадца, 1862: 164). Непохідні та похідні слова виокремлені на матеріалі прийменників і сполучників, серед яких є «властивіи (корґнніи) та «произведени». Непохідними визнано прийменники *на, до, по, безъ, передъ*; сполучники *а, да, же, и, но* та ін., до похідних зараховано прийменники, утворені найчастіше з прислівників: *близько, кромѣ, вмѣсто, мимо, противъ, послѧ тощо* (Осадца, 1862: 203–204).

О. Огоновський обґрунтував утворення дієслівних основ за допомогою суфіксів. Наприклад, описуючи творення «пнѣвъ» за допомогою наростка *-ѣ*, він зазначав, що «пнѣ, окѣнчени наросткомъ *-ѣ*, суть або первостепенни, або другостепенни»: 1) *бол-ѣ-ти*; 2) *богат-ѣ-ти* (Огоновський, 1889: 69). Очевидно, визначаючи «пнѣ первостепенни», О. Огоновський уже керувався такою ознакою непохідної основи, як імпліцитний характер етимона, тобто втрата внутрішньої форми (Горда, 2016: 156).

На позначення похідних слів М. Осадца використав термін Я. Головацького *произведени слова*, замінивши в ньому компонент *слова* на *глаголы, нарѣчїѧ, предлоги, союзы* (Осадца, 1862: 195–204).

Г. Шашкевич, як і його попередники, також поділив слова на похідні і непохідні. Для перших використано терміни *слова первотни*, або *корґнни*, для других – *слова произведени* (Шашкевич, 1865: 148).

Термінами на позначення непохідних і похідних слів у П. Дячана стали *первотніи* та *походніи* (Дячан, 1865: 13).

Грамматика О. Партицького зафіксувала термін *коріньни*, що позначає тільки непохідні дієслова («корінними» визнано ті, які від «жадного иншого слова не походять» (Партицький, 1873: 72). Його запозичено в М. Осадці. Похідні дієслова О. Партицький позначав терміном *походні глаголы* (Партицький, 1873: 73), який утворив на основі запозичених із граматики М. Осадці (*произведени глаголы*) та П. Дячана (*слова походні*). Їх обґрунтування свідчить про те, що О. Партицький дотримується поглядів М. Осадці та П. Дячана й розуміє ускладненість структури слова як ознаку словотвірної похідності. Цього висновку граматики дійшов, зваживши не на ціле слово, а на основу. Він наголошував, що основа непохідних дієслів є односкладною, а в похідних постає з двох або більше складових (Партицький, 1873: 73).

О. Огоновський схарактеризував назви *похідний / непохідний* не в контексті слова, а щодо основи (пня). Він використав у своєму лінгвістичному описі терміни *пнѣ первѣстні* або *первостепенні*, *пнѣ похуди* або *другостепенні* (Огоновський, 1889: 51), зазначивши, що *пнѣ первѣстни* – це ті, до коренів яких додано один суфікс і його можна виокремити лише історично, а *пнѣ похуди* (*другостепенні*) мають у своєму складі два суфікси, тобто є вже вторинними (похідними) утвореннями (Огоновський, 1889: 51).

О.М. Горда зауважила, що ознаками похідності, які виокремив О. Огоновський, є наявність внутрішньої форми (етимона) та не збіжність основи з коренем. Теоретичне обґрунтування у його граматичному вченні похідності / непохідності не лише слів, але й основ є свідченням розвитку ідей словотвору (Горда, 2016: 125).

Терміни – найменування непохідних і похідних слів (основ) із галицьких граматики запозичили деякі автори східноукраїнських граматики української мови, зокрема Є. Тимченко (Тимченко, 1907: 10) та В. Сімович (Сімович, 1919: 110). П. Залозний подав до них свої відповідники: *слова корінні* та *слова витворені* (Залозний, 1906: 6), які в нього запозичив Г. Шерстюк (Шерстюк, 1907: 7).

Узвичаєним в українському словотворі стало розмежування непохідних (немотивованих) і похідних (мотивованих) основ за тими критеріями, згідно з якими непохідною є основа слова, значення якої не можна пояснити (мотивувати) іншим словом того самого кореня, яка простіша за будовою і значенням та у складі якої немає словотворчих афіксів, а похідною (мотивованою) – основа слова, значення якої можна пояснити (мотивувати) іншим спільнокореневим словом, але простішим за будовою і значенням, та у

складі якої, крім кореня, виділяємо один або кілька словотворчих афіксів (Плющ, 1985: 122). Упереміш із цими термінами І. Ковалик уживав ще *невивідна основа* і *вивідна основа* (Ковалик, 1970: 24). Значення непохідних слів є умовним і не мотивоване їхньою будовою. Значення похідних слів умотивоване значеннями їхніх складників, тому їх завжди можна витлумачити за допомогою відсилання до значення твірної основи.

Як бачимо, похідна основа – це та, функціонування якої мотивоване іншою основою і яка відрізняється від непохідної словотворчим засобом. Похідні основи, на відміну від непохідних, завжди подільні: у них, крім кореневої морфеми, в ролі твірної основи виділяється бодай один словотворчий афікс. Вони завжди двокомпонентні, складаються з твірної (мотивувальної) частини й афікса (форманта). Твірна основа – це той елемент першого слова в мотиваційних зв'язках, що зумовлює походження та функціонування похідного (другого) слова. Отже, похідними є слова, утворені від інших слів, напр.: *стін-н-ий* ← *стін-а*, *мороз-ець* ← *мороз*, *біл-яв-ий* ← *біл-ий* та ін., а також і складні слова, утворені способом осново-, словоскладання та зрощення: *історико-філологічний*, *кафе-бар*, *високоповажний*.

Важливим є застереження й про те, що непохідна (немотивована) основа – «це основа, у складі якої не можна виділити живий афікс і яка не мотивована через зв'язок зі словами спільного кореня, наприклад, у словах: *мир*, *сонце*, *білий*, *знати* (*мир-*, *сонц-*, *біл-* *зна-*)» (Плющ, 1985: 14). І далі: «Однак є цілий ряд похідних слів, мотивування яких у сучасній українській мові не можна шукати у співвідносних з ними непохідних словах. У словах *рамка* і *рама*, *коло* і *кільце* однаковою мірою не мотивовані значення. Суфікси *-к-*, *-ц-(е)*, що надавали похідним словам відтінку зменшеності, здрібнілості, тепер злилися з коренем. У таких випадках похідна основа перетворюється на непохідну, тобто в ній не можна виділити живі морфеми – корінь і афікс, вона вже далі не членується» (Плющ, 1985: 15). На підставі цього зроблено висновок про те, що про похідну основу можна говорити тоді, коли наявна співвідносна з нею основа непохідна. Лише у процесі етимологічного аналізу слово членоване на морфеми, що вже стали мертвими (Плющ, 1985: 15–16).

До непохідних слів звичайно належать ті, що не утворені від інших слів. Серед них за морфемною структурою дослідники виділяють три групи слів:

1. Незмінювані слова, які складаються лише з кореня: *тут*, *де*, *там*, *кіно*, *кашпо*, *кашне* та ін.
2. Змінювані слова, які складаються з кореня і

флексії, зокрема й нульової: *стін-а*, *мороз-Ø*, *ніч-Ø*, *шаф-а*, *біл-ий*, *щир-ий*, *один-Ø*, *десять-Ø*. 3. Дієслова, у морфемній структурі яких наявний суфікс зі значенням процесуальності: *чит-а-ти*, *пис-а-ти*, *стої-а-ти*. У таких дієсловах хоч і є словотворчі суфікси (або тематичні суфікси основи дієслова), але вони не належать до похідних, оскільки в сучасній українській мові для них немає твірних, тобто їх не утворено від будь-якого іншого слова. До цієї групи належать за тим самим критерієм слова з радикасоїдами, або зв'язаними коренями: *від-ня-ти*, *з-ня-ти* тощо (Пономаренко, 2017: 123–124). Так звані зв'язані основи вважають особливим типом основ. Зазвичай їх аналізують в одному контексті з похідними й непохідними основами. Помилковість зарахування їх до складу непохідних або похідних основ очевидна, оскільки зв'язані основи відрізняються і від тих, і від тих: від похідних основ вони відрізняються тим, що не мають своїх твірних, хоч і здатні членуватися. Їх не можна віднести й до непохідних, бо на відміну від них зв'язані основи членуються, не маючи твірних. У зв'язаних основах не виражено напрям похідності, оскільки вони мають будову однакової складності.

Внеском у розвиток похідності основ стало термінне розмежування їх на *похідні основи першого ступеня* і *похідні основи другого ступеня*. На основі цієї ідеї дехто з дослідників розподілив похідні слова всередині одного словотвірного

гнізда за кількома ступенями похідності: нульовий ступінь похідності (кореневе слово, напр., *слід*), перший ступінь похідності (корінь + наявний або не наявний показник одного акту словотвору, пор.: *слід-ува-ти*), другий ступінь похідності (корінь + показник двох послідовних актів словотвору, пор.: *пере-слід-ува-ти*).

Висновки. Отже, становлення словотвірної термінології охарактеризоване поступовим формуванням засадничих термінів та їхніх дефініцій. Наповнення змісту понять *похідна* і *непохідна основи* бере свій початок із західноукраїнських граматик середини XIX ст., які стали теоретичними джерелами походження сучасних термінів *немотивована* і *мотивована основи*, а на початку XX ст. ці термінонайменування запозичили східноукраїнські мовознавці. У граматиках кінця XIX ст. – початку XX ст. сформувалися ідеї щодо витлумачення ускладненості структури слова як ознаки словотвірної похідності. Функціонування похідної основи мотивоване іншою основою, а похідними є лексеми, що постали від інших слів. Непохідна основа не є мотивованою через зв'язок зі словами спільного кореня, а до непохідних слів належать незмінювані лексеми, змінювані слова, у складі яких є корінь і флексія. Перспективи подальших досліджень убачаємо в з'ясуванні етапності становлення й розвитку інших термінонайменувань словотвірної системи сучасної української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горда О. М. Становлення та розвиток словотвірної термінології в галицьких шкільних граматиках української мови (друга пол. XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2016. 353 с.
2. Грамматика русского языка / Сост. Я. Головацкимъ. Во Львовѣ, 1849. 219 с.
3. Грамматика русского языка / Напис. М. Осадца. Во Львовѣ, 1862. 256 с.
4. Грамматика языка русского для оужитки въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ / Напис. Ом. Партыцкій. Оу Львовѣ, 1873. 176 с.
5. Залозний П. Коротка грамматика української мови. Ч. 1. Полтава : Електр. друкарня Г. І. Маркевича, 1906. 68 с.
6. Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір. *Українська мова і література в школі*. 1970. № 11. С. 22–29.
7. Лъвицкій І. Грамматика языка русского въ Галиціѣ, розложена на пытаня и отъповѣди. 2-ге вид. Перемишль, 1850. 180 с.
8. Мала грамматика языка русского основана на пѣдставѣ читанокъ для III и IV отряду шкѣлъ головныхъ въ Цѣсарствѣ Австрійи употребляемыхъ яко допомочна книга для оучителѣвъ и препарандѣвъ / Соч. Г. Шашкевичемъ. Въ Вѣдни, 1865. 235 с.
9. Методична грамматика языка мало-русского / Напис. П. Дячань. Львѣвъ, 1865. 142 с.
10. Огоновскій О. Грамматика русского языка для шкѣлъ середнихъ. Львѣвъ, 1889. 288 с.
11. Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі. Київ, 1985. 127 с.
12. Пономаренко С. Сучасна українська мова : Морфеміка. Дериватологія. Морфонологія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 300 с.
13. Сімович В. Грамматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. 2-ге вид. Київ-Ляйпціг : Українська накладня, 1919. 584 с.
14. Тимченко С. Українська грамматика. Київ : Друкарня Т-ва Н. А. Гирич, 1907. Ч. 1. 179 с.
15. Шерстнок Г. Коротка українська грамматика для школи. Ч. 1. Полтава : Український учитель, 1907. 64 с.

REFERENCES

1. Horda, O. M. (2016). Stanovlennia ta rozvytok slovotvirnoi terminolohii v halytskykh shkilnykh hramatykakh ukrainskoi movy (druha pol. XX – poch. XX st.) [Formation and development of word-forming terminology in Galician school grammars of the Ukrainian language (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Candidate's thesis*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Golovackij, Ja. (1849). Grammatika ruskogo jazyka [Grammar of Russian language]. Lvov. [in Ukrainian].
3. Gramatika ruskogo jazyka. Osadca M. (ed.) (1862). [Grammar of Russian language]. Lvov. [in Ukrainian].
4. Gramatika jazyka ruskogo dla ouzhitku v shkolah ljudovyh v Galichinʹ. Partickij Om. (ed.) (1873). [Grammar of the Russian language for living in human schools in Galicia]. Lvov. [in Ukrainian].
5. Zaloznyi, P. (1906). Korotka hramatyka ukrainskoi movy [Short grammar of the Ukrainian language]. Poltava : Elektr. drukarnia H. I. Markevycha. [in Ukrainian].
6. Kovalyk, I. I. (1970). Osnovni problemy vchennia pro slovotvir. [The main problems of teaching about word formation]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian language and literature at school*, 11. 22–29. [in Ukrainian].
7. Lʹvivickij, I. (1850). Gramatika jazyka rusckogo v Galiciʹ, rozlozhena na pytanja i otprovʹdi [Grammar of the Russian language in Galicia, divided into questions and answers]. Peremishl. [in Ukrainian].
8. Mala grammatika jazyka ruskogo osnovana na pʹdstavʹ chitanok dlja III i IV otrjadu shkʹl golovnyh v Cʹsarstvʹ Avstrii upotrebljaemyh jako dopomochna kniga dla ouchitelʹv i preparandʹv. Shashkevich G. (ed.). (1865). [A small grammar of the Russian language is based on a set of reading books for the III and IV divisions of the head schools in the Kingdom of Austria, used as an additional book for teachers and preparations]. Viden. [in Ukrainian].
9. Metodichna gramatika jazyka malo-ruskogo. Djachan P. (ed.) (1865) [The grammar of the Little Russian language is methodical]. Lvov. [in Ukrainian].
10. Ogonovskij, O. (1889). Gramatika ruskogo jazyka dlja shkʹl serednih [Russian grammar for secondary schools]. Lvov. [in Ukrainian].
11. Pliushch, M. Ia. (1985). Slovotvorennia ta vyvchennia yoho v shkoli. [Word formation and its study at school]. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Ponomarenko, S. (2017). Suchasna ukrainska mova : Morfemika. Deryvatolohiia. Morfonolohiia [Modern Ukrainian language: Morphemics. Derivatology. Morphonology]. Mykolaiv : Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly. [in Ukrainian].
13. Simovych, V. (1919). Hramatyka ukrainskoi movy dlja samonavchannia ta v dopomohu shkilnii nautsi [Grammar of the Ukrainian language for self-study and to help school science]. Kyiv-Liaiptsih : Ukrainska nakladnia. [in Ukrainian].
14. Tymchenko, Ye. (1907). Ukrainska hramatyka [Ukrainian grammar]. Kyiv : Drukarnia T-va N. A. Hyrych. [in Ukrainian].
15. Sherstiuk, H. (1907). Korotka ukrainska hramatyka dlja shkoly [Short Ukrainian grammar for school]. Poltava : Ukrainskyi uchtel. [in Ukrainian].